

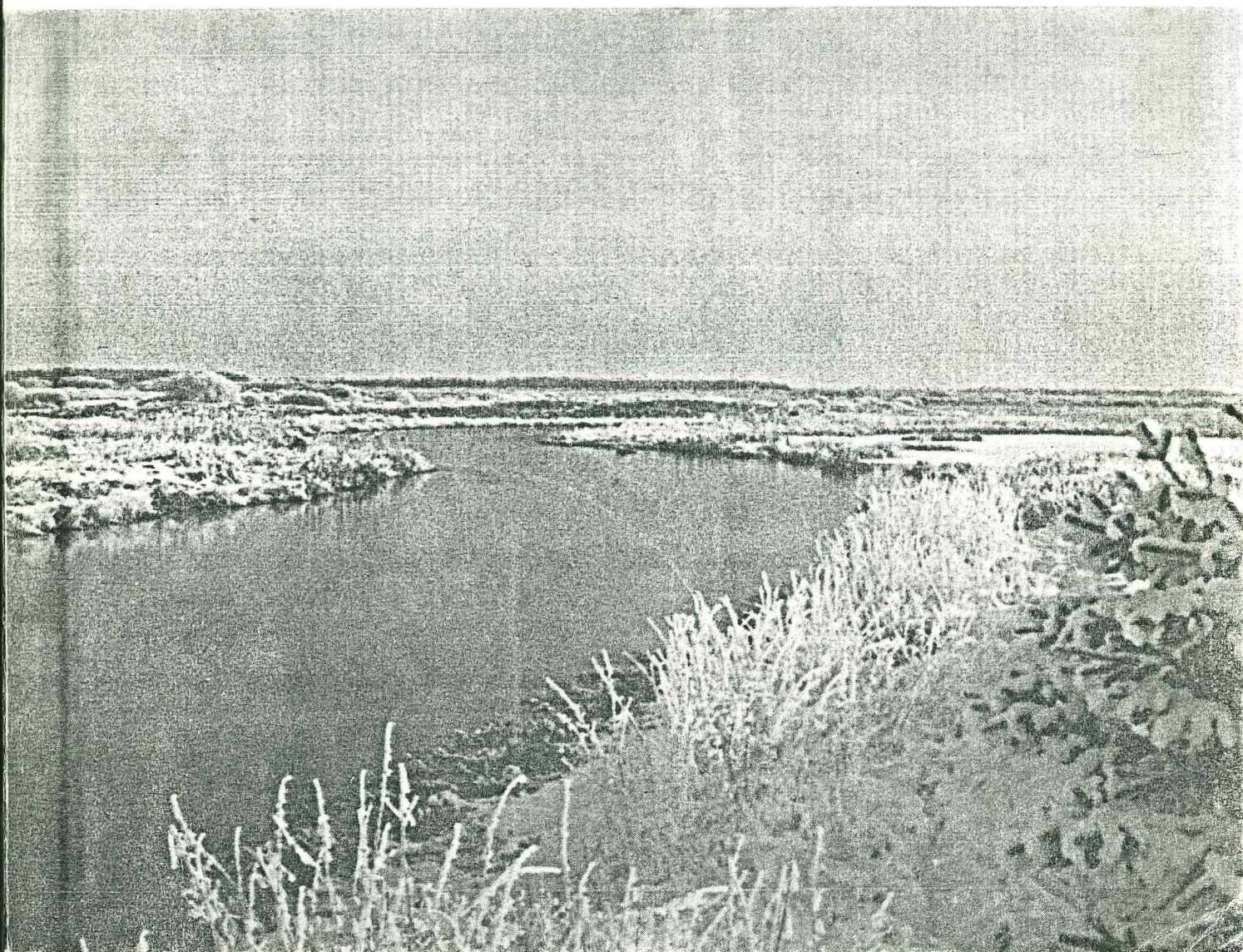
Ringkøbing amts Fugleliv nr. 4

EGON ØSTERGAARD
Kirkestræde 10
Hodsager, 7490 Aulum
Tlf. 07 47 62 10

Fugle på Borristerøret før og nu

af J. Hedegaard Christensen

februar 1988

Dansk Ornithologisk Forenings lokalafdeling
Ringkøbing amt

**Ringkøbing
Amt**

Redaktion: Jens Overgaard Christensen, Egon Østergård m.fl.

Forsidefoto: Stig Sund.

Tegninger: Jens Overgaard Christensen.

Anvendelse af denne rapport kan ske ved citering af kilde, f.eks. således:

Christensen, J. Hedegaard, 1988: *Fugle på Borristerret før og nu.*
- Ringkøbing amts Fugleliv nr. 4, DOF lok.
afd. Rkg. amt.

Serien "Ringkøbing amts Fugleliv" udkommer, når egnede undersøgelsesmateriale foreligger bearbejdet, og rapporter kan mod betaling rekvireres hos:

Egon Østergård, Kirkestrædet 10, Hodsager, 7490 Aulum. Tlf. 07-47 62 10.

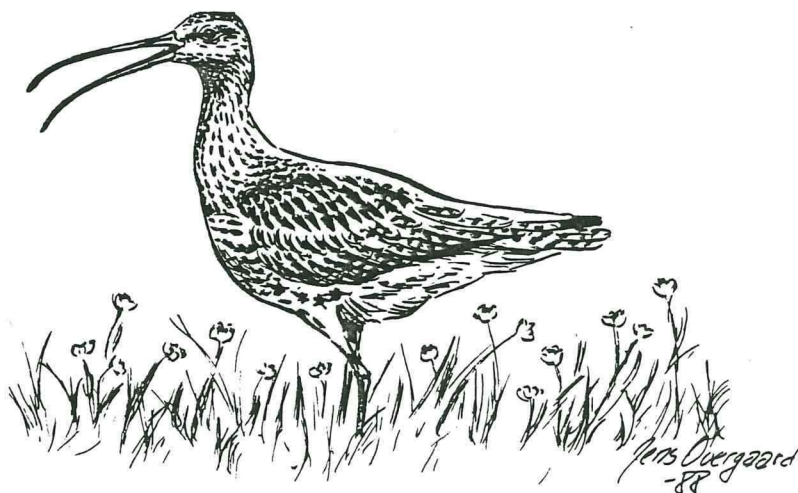
Er man i besiddelse af et relevant, ornitologisk undersøgelsesmateriale fra Ringkøbing amt, kan man om ønskeligt rette henvendelse til ovennævnte med henblik på eventuel publicering.

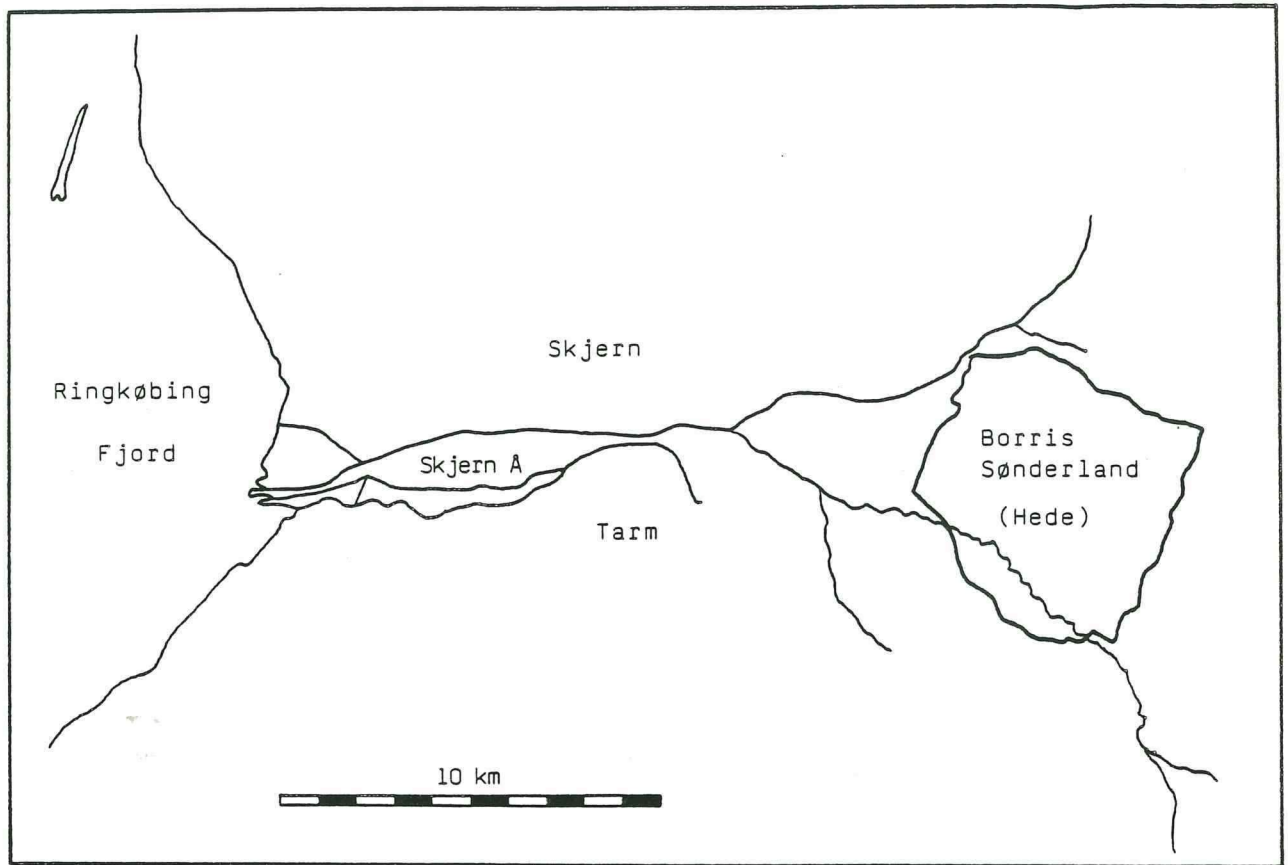
Det var med livsmod og entusiasme, at Jens Hedegaard Christensen den 30. november 1987 afleverede et fuldt færdigt manuskript til dette hæfte. Få dage senere modtog vi imidlertid det sørgelige budskab, at Hedegaard døde nytårsnat - 79 år gammel.

Borris Hede var mere end noget andet Hedegaards arbejdsfelt. Med 200 redekasser, hvis indhold mindst 3 gange årligt minutiøst blev kontrolleret og noteret, var der altid et eller andet at se til på "heden". I de sidste par årtier har Hedegaard samlet et imponerende materiale om dyre- og plantelivet i det vestjyske - ikke mindst Borris Hede.

Det var derfor med glæde, at vi så Hedegaard give sig i kast med at samle trådene til dette hæfte, der nu fremstår, som det er tænkt og skrevet.

Mange vestjyske naturelskere er gennem år og dag blevet inspireret af Hedegaards store engagement og kærlighed til naturen - stort som småt.

Kort visende Borristerrænets beliggenhed.

*Det er med naturen som med venskab -
vi kan ikke vedblive at modtage,
men må give noget til gengæld.*

Edward Grey
Englands udenrigsminister 1905-16

Indholdsfortegnelse

Forord	s. 4
Kort	9
Hvorledes Borristerrænet blev til	11
Artsgennemgang	15
Lappedykkere	15
Storkefugle	16
Andefugle	17
Rovfugle	22
Hønsefugle	29
Traner og vandhøns	31
Vadefugle	32
Måger	36
Duer, gøge og ugler	37
Natravne og skrigefugle	39
Spætter	41
Spurvefugle	43
Register	55

Forord

Dette hæfte er et forsøg på at give en skildring af et stort og interessant områdes fugleliv, idet der lægges vægt på de **forandringer**, der er sket i de **sidste 20 år**, til det ringere eller til det bedre.

Det er uundgåeligt, at fremstillingen for visse arters vedkommende får berøring med det kendte tema: Ak, hvor forandret. Det gælder først og fremmest lynghedens to velkendte beboere, hjejlen og urfuglen. Hjejls "tavse forår" i Borris indtraf 1955, urfugls 1980.

Den store regnspejl klarer sig bedre, men må vel i dag siges at være truet. Det samme gælder for en del af vådarealernes fugle (her i Danmark yngler spoven på heder og store, tørre markområder), mens andre stadig opretholder nogenlunde bestande eller endda har haft fremgang.

Der er to forhold, som hjælper vandfuglene i Borris. **Opstemningen ved Sønderkov dambrug** bevirker højere vandstand i den vestre del af ådalen. Men endnu større betydning har de **mange opstemninger af mindre tilløb**, som navnlig er blevet oprettet gennem de sidste 30 år - med smukke resultater - hvorved der er skabt et helt system af småsøer. Dette arbejde foregår i øvrigt stadig.

Men idet vi beskæftiger os med emnet "**før og nu**", må det ikke glemmes, at der i dag lever mange dyrearter på terrænet, som overhovedet ikke fandtes for år tilbage - hvilket navnlig skyldes **opvækst af skov**, dels fordi interessen for at plante fik nogle af bønderne til at anlægge plantager og tilplante haver, dels fordi selvsåede træer på heden, i moser og på gammel agerjord efterhånden blev til nåletræsskov, birkelunde, ellesumpe og krat, og endelig har de nye ejere af området også startet flere plantager. Man regner i dag med 600 stk. råvildt og 20 stk. kronvildt, hvoraf de sidstnævnte dog ikke er slet så hjemstavnsbundne som rådyrene. Det betyder dynger af ekskrementer, som giver basis for visse insekter og dermed næring for f.eks. tornskaderne, hvis gylpboller, sorte af billevinger, fortæller om det (se foto under stor tornskade). Endvidere kan det nævnes, at en stor

del af de mange mejsereder og adskillige andre småfuglereder er forede med råvildtets vinterhår.

Når jeg færdes på Kouflodvejen, hvor der syd for vejen og grænsende op til den findes et betydeligt areal selvsået, tæt, ung gran-skov op til dobbelt mandshøjde eller mere, tænker jeg sommetider på den dag i 1962, hvor jeg netop på denne strækning havde den oplevelse at se den store regnspoves rede med de fire æg, der lignede kæmpestore vibeæg. Ungerne kom på vingerne (sidste oplysning fra skovfoged Frydenlund).

I efteråret 1968 fremstillede vi, dvs. min daværende kollega Ole Jørgensen og jeg sammen med 4 medlemmer af foreningen "Natur og Ungdom" 50 redekasser af eternitrør og hængte dem op på terrænet efter anvisning af skovfoged Frydenlund. Militæret betalte materialerne.

I løbet af 1969 indså man, at ordningen indebar færden af et antal mennesker på egen hånd uden for vejene gennem forår og forsommer. Der ligger ueksploderede granater hist og her. Man turde ikke løbe risikoen - der var sket en ulykke i Østjylland kort tid forinden under lignende omstændigheder - og ønskede proceduren ændret. Ole Jørgensen flyttede imidlertid til Vejle, og siden har jeg alene stået for fremstilling og kontrol, det sidste tre gange årlig - i maj, juni og juli, samt eftersyn og rengøring i februar og marts. Der kan ske meget og meget med kasserne i vinterens løb. Militæret betaler stadig materialer. Til gengæld har jeg mulighed for at færdes uden for vejene under mit arbejde, hvilket selvsagt giver rige muligheder for iagttagelse. I dag er der ophængt 200 kasser af forskellige typer. Nærmere oplysninger vedr. de mest formålstjenlige kassetyper samt om den hulruger, vi i særlig grad har haft held med, vende-halsen, kan man finde i en artikel i "Fugle" 1/1984 samt i Sandeviften 2/1986.

De fleste iagttagelser er noteret ned og gengives i den følgende fremstilling, idet jeg for nogle arters vedkommende også støtter mig til artslistes fra L. Ferdinand: Større danske Fuglelokaliteter 1971 (oplysere H. Skotte Møller 1966 og P. Uhd Jepsen 1969), E. Donnerborg og T. Holdgaard Andersen: Ornithologiske undersøgelser i Vestjylland 1971-75, ved hvilke jeg også har fungeret som oplyser, samt T. Dybbro og J. Ballegaard: Fuglelokaliteter i Ringkøbing amt

1983, hvor jeg var oplyser i 1978-81 for Borrisområdet.

Det er mit ønske ikke alene at give de reelle oplysninger om fuglenes eksistens på terrænet, så velunderbyggede, som det nu er muligt, men også at forsøge at delagtiggøre læserne i nogle af de oplevelser, man får, når man færdes derude i en årrække, bl.a. i forbindelse med de stadige kontrolbesøg med kik i redekasserne - så diskret som muligt.

I årene 1972-76 ringmærkede vi vendehalse. Det blev til ialt, heraf 5 ad. Ingen genmeldinger til dato. Men jeg kan bekræfte, at vendehalsen er "en tålmodig fugl", når den udsættes for et sådant ret barskt indgreb i privatlivets fred. Alle 5 ad. fugle fortsatte fodringen kort efter ringmærkningen. Imidlertid forekom det os (Frydenlund og Hedegaard), at resultaterne af ringmærkningen eller rettere manglen på samme, ikke stod i et rimeligt forhold til den forstyrrelse, som trods alt påførtes fuglenes daglige liv. Fra og med 77 er der ikke blevet ringmærket.

Det siger sig selv, at det langvarige - evt. stedsevarende arbejde med redekasserne, som tilmed har krævet betydelige udgifter, kun har kunnet foregå i forbindelse med de militære autoriteters velvilje. Derfor er det mig kært at få en lejlighed til at takke såvel forsvarsministeriets jagtbestyrer Knud Østergaard for at have stillet midler til rådighed - som lejrens skiftende kommandanter, i dag oberstløjtnant Erik Hendriksen og hans altid elskværdige personale for den gode modtagelse på det vanskeligt tilgængelige terræn.

Men fremfor nogen vil jeg takke Johannes Frydenlund, som har det daglige tilsyn med Borristerrænets wild life. De mange DOF-ekskursioner i de senere år har i Frydenlund haft en jovial og meget vidende leder, og nærværende hefte ville næppe være blevet til uden hans utallige vink og oplysninger.

Tak til de fuglevenner, der har hjulpet mig under kontrolarbejdet, ikke mindst til ornitologen Sigurd Rosendahl for faglig assistance under ringmærkningen. Tak til Stig Sund og Svend Kaulberg, som har stillet fremragende fotos til rådighed og til Jens Overgaard Christensen for hans smukke tegninger og renskrivning af manuskriptet.

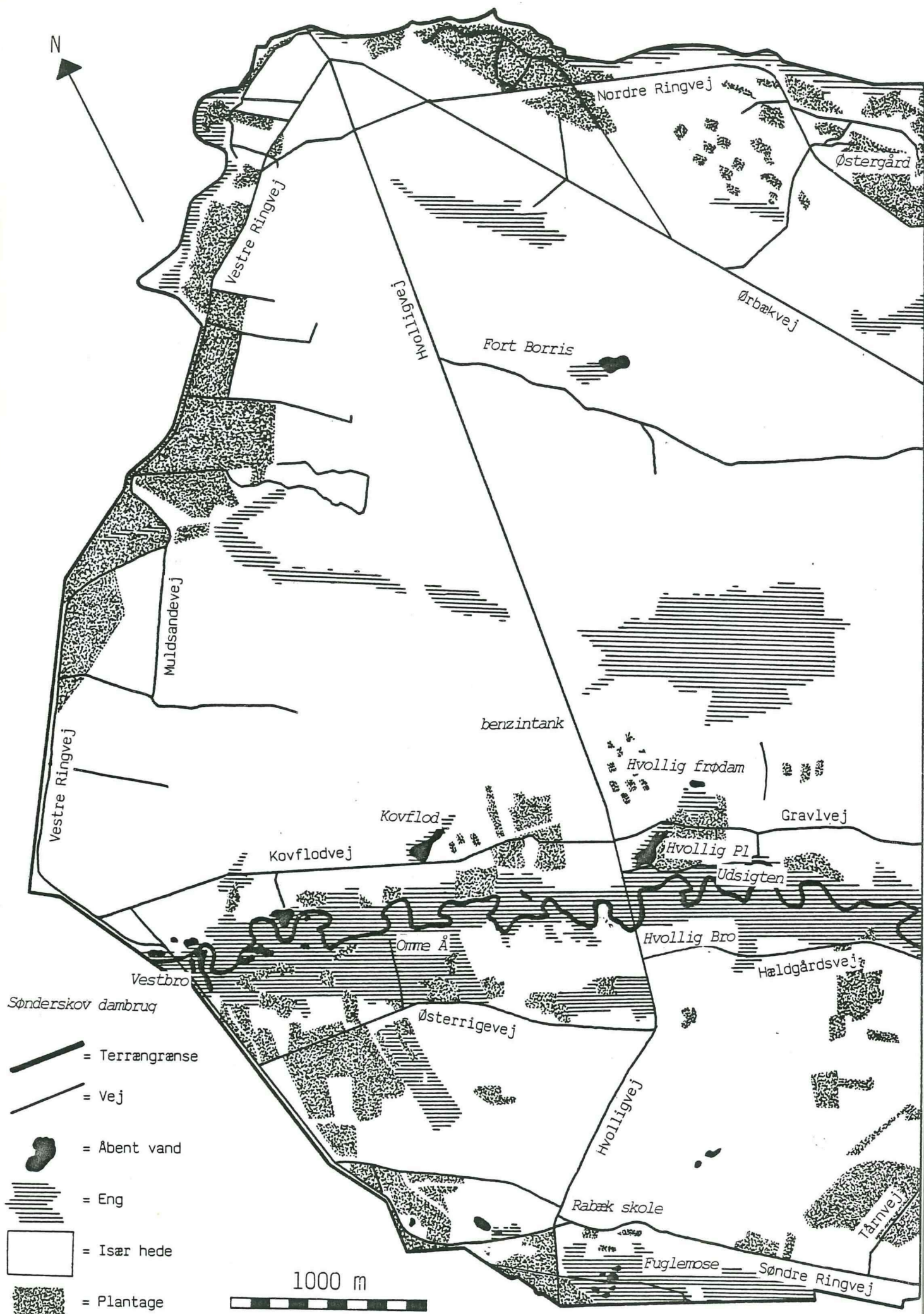
Endelig er der grund til at gøre opmærksom på de forholdsvis besværlige adgangsmuligheder til Borristerrænet. Langt den største del

af året er optaget af militær aktivitet. Dog er der omkring de kirkelige højtider samt i en periode ved midsommertid i reglen tale om serier af dage, hvor adgang kan tillades. Man henvender sig da på kommandantskabskontoret (alle søgnedage 8-16) efter kl. 16 hos vagthavende officer tlf. (07) 366288.

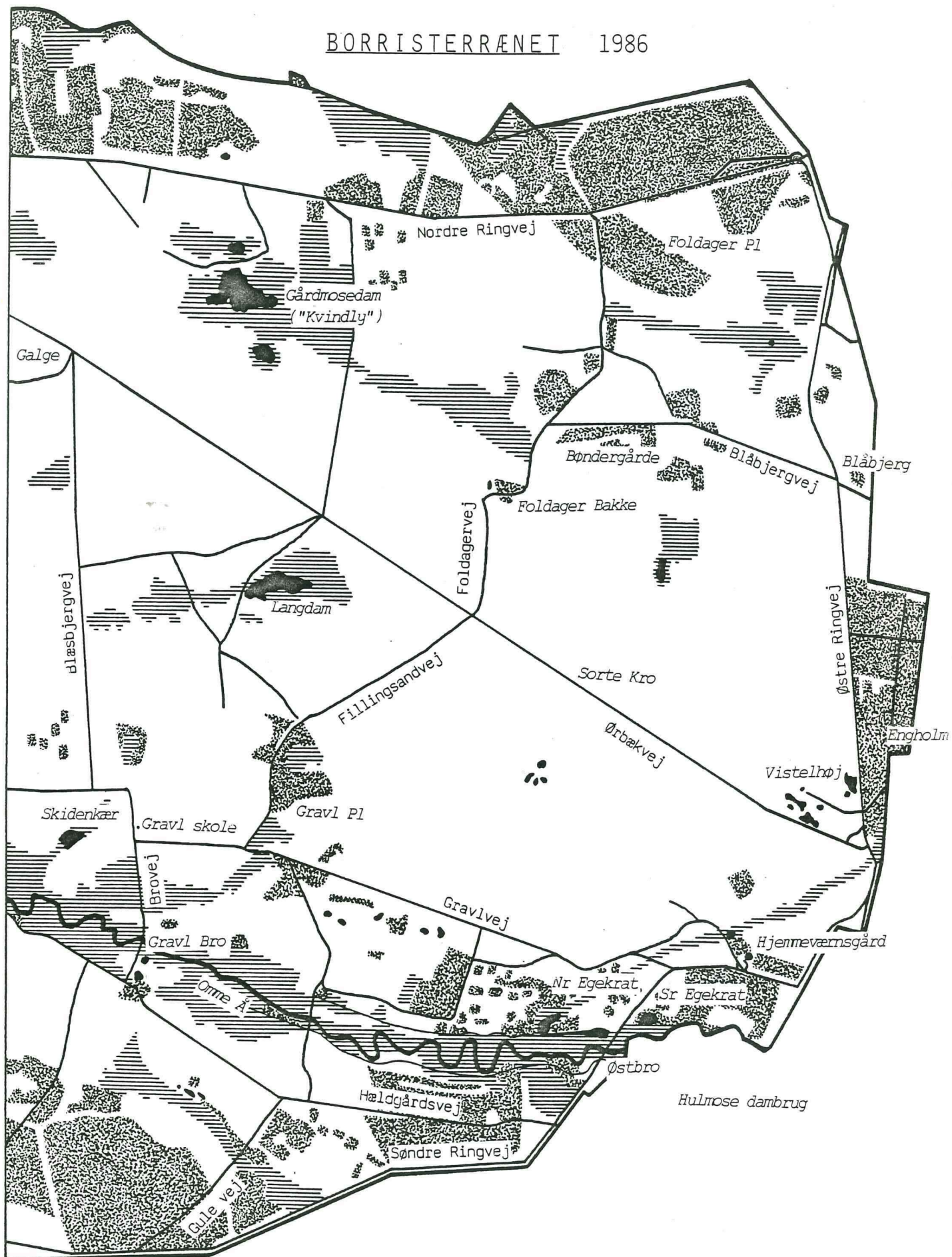

Sangsvanepar over Borris (Stig Sund foto)

BORRISTERRÆNET 1986

Hældgårdsvej (Stig Sund foto).

Hvorledes Borristerret blev til

Vedr. hvorledes det næsten 5000 ha store område kom i statslig besiddelse, kan der henvises til de to artikler 1972 (oberstløjtnant M. Tønsberg) og 1978 (oberstløjtnant A.H. Rude) i Hærens Årsskrift samt til Sigurd Rosendahls bog "**Borris Hede**", også fra 1978, med tegninger af Leif Ragn Jensen. Sidstnævnte bog rummer i indledningen en fyldig og detaljeret beskrivelse af terrænets skæbne fra året 1902, da botanikeren, professor Eugenius Warming, så sin kongstanke gå i opfyldelse, idet landbrugsministerium og krigsministerium (som det dengang hed) i forening købte 1930 ha af Borris Sønderland.

Året efter fandt så den første større, danske naturfredning sted, idet man 1903 lod en fredningsdeklaration lyse over arealet ved en bekendtgørelse fra Bølling-Nørre herreders kontor - uanset at der ikke forelå nogen lov om sligt. Den kom først 1917. Københavns universitet skulle sammen med krigsministeriet have brugsret til arealet.

Efter krigen 1939-45 fik den danske hær nye våben, som havde langt større rækkevidde end tidligere. Det blev nødvendigt at bruge større arealer til øvelsesskydningen. Derfor erhvervede staten de resterende dele af det nuværende skydeterræn i 1953. Hedeopdyrkningen havde for alvor taget fart i løbet af tiden 1903-53, og af de knap 3000 ha, som skydeterrænet udvidedes med, var kun 550 ha hede. Ca. 150 ha var plantage, og resten var agerland og enge samt lidt skov (egekrat) og nogle mindre moseområder.

Set fra et naturvenligt stadi havde denne store forøgelse af terrænet en enorm betydning. Iflg. "Plantevæksten på Borris Hede", en artikel fra Botanisk Tidsskrift 1906, beskrives heden som en ensformig flade med nogle få indlandsklitter og rigeligt med fugtige områder. Af artiklen fremgår, at vådområderne var flere, større og mere varierende end i dag. Desuden nævnes det, at heden "tre gange i mands minde har været hjemsøgt af brande", nemlig i 1869, 1889 og 1893 - brande som havde sat sig tydelige spor på de tørre dele af heden.

Større brande var med andre ord jævnligt forekommende og var med til at forny lyngheden, men samtidig anføres også, at "de fleste eller måske alle indsande på Borris Hede skyldes hedebrande". Der er

givetvis tale om voldsomme brande ved sommertid, hvor lyngskjolden er brændt med. Og hvis lyngskjolden ødelægges, og sandet blottes på større flader, starter sandflugten (se under stor præstekrave).

I århundredets første halvdel var der gennemført et betydeligt drænings- og opdykningsarbejde. Med indlemmelsen 1953 ophørte dette. Kun hovedgrøfterne blev vedligeholdt, og kun på strækninger, hvor passage ad vejene nødvendiggjorde dette. Det har medført, at det resterende grøftesystem gradvist forfalder, og at vådområderne derfor gradvist genskabes, næsten i deres oprindelige omfang. Endvidere har man - som nævnt - draget fordel af den rigeligere vandforsyning ved at opstemme og skabe nye søer.

De 150 ha plantage i 1953 er i 1983 blevet til 700 ha, for en stor del anlagt langs områdets grænser, hvorved terrænet "beskyttes" mod det omgivende agerlands stigende, naturmæssige forarmning - og mod risikoen for indblæsning af kunstgødning over heden gennem jordfygning.

På flere af de tidligere agre er lyngen begyndt at brede sig igen, dog i reglen ikke slet så hurtigt, som man kunne ønske. Derimod indvandrede forskellige græsser og andre urteagtige planter - som regel hurtigere end lyngen - på de gamle marker. Det samlede areal rummede 1954 2350 ha lynghede og -mose, 1983 2670 ha. I dag plejes lyngen, dels ved kontrolleret afbrænding, dels ved slåning med dertil egnede maskiner, hvorefter ung, frisk lyng får lys og luft og kan spire frem. Borris Hede er faktisk et center for lyngpleje.

Der er stort set fred for mennesker. Kampvognene holder sig mest til de opløjede spor, der også har funktion som brandbælter. Brag og knald synes både rådyr og fugle at kunne leve med - efterhånden. Ganske vist eksploderer granaterne - i reglen når de falder ned, men i så tilfælde er der i alt fald ingen af de frygtede mennesker i nærheden, og det betragter alt wild life som noget meget væsentligt. Den nye tilstand efter 1953 betød en hurtigt stigende bestand af den store regnspeve, der i de første 20 år nåede op på 30-35 par. Men også hedehog og mosehornugle samt mange jordrugende småfugle kunne lide de store, fredelige områder.

Imidlertid er i dag - 1987 - næste stadium forlængst begyndt, nemlig skovens indvandring, og det både på lyngheden og de gamle marker. Gran, fyr, pil, birk og tjørn er mange steder højt oppe, og sammenhængende,

selvsået skov kan faktisk ses hist og her. Den, der interesserer sig for emnet, kan ved at aflægge et besøg på Nørholm hede (350 ha, fredet 1913) ved Sig få at se, hvordan en stor del af Borris Hede vil se ud om 50 år, hvis ikke mennesker griber ind. Det gør de nu nok - af flere grunde. I 1920'erne, hvor jeg jævnlig besøgte Nørholm, var der af træagtige planter kun 4-5 store enebær men dertil adskillige små gran, fyr, eg, birk m.m., som næppe var kommet op over lyng-højde, og som ingen skænkede en tanke. I dag er halvdelen af det store areal sammenhængende skov op til 15 m højde, og resten er en slags savanne med spredte træer.

Denne udvikling er langt fremme i Borris, bl.a. ved menneskers hjælp. Regnspoven er i tilbagegang, musvågen i fremgang. Plus for nogle er minus for andre.

Når man under en køretur derude kommer til "Udsigten" - og det gør man før eller senere, står det klart for beskueren, at i alt fald rent landskabeligt er Omme å-dalen det store plus ved indlemmelsen 1953. Naturligvis har denne brede, uregulerede ådal også stor betydning som yngle- og fourageringsområde for alle vandfugle, men ubetinget aller-mest september-marts som rasteplass for svømmeænder, dykænder, skalle-slugere og sangsvaner. Det er hovedgrunden til, at Borris Hede er udpeget som en af Danmarks EF-lokaliteter.

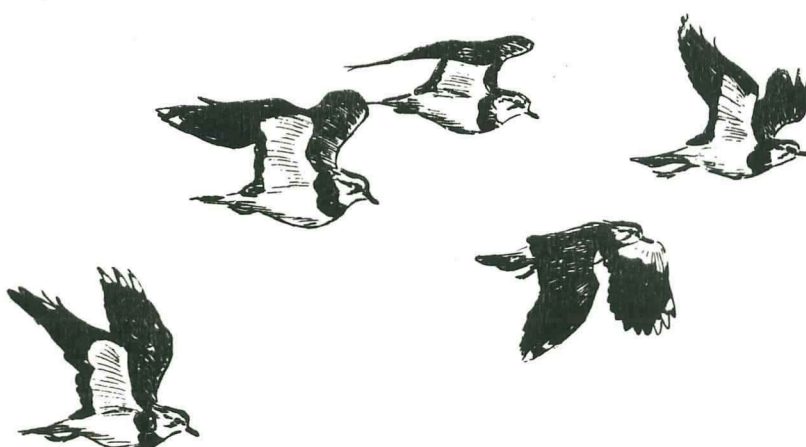
De fleste af de indlemmede gårde har ligget langs Østerrigevej, Hæld-gårdsvej og Graulvej, dvs. langs med Ådalen. Her skulle de ligge for at være nær ved engene, der kunne give dem det nødvendige hø til vinter-forråd og græsning, når høet var bjerget. Gårdene havde haver, og i nogle af haverne indplantedes urter, buske og træer, som var "sjældne". Dengang haverne i halvtredserne blev overladt til sig selv, gik nogle vækster ud, andre viste sig livskraftige, trivedes og satte efterkommere i verden. Dette forhold er grunden til, at man har brugt udtrykket "ka-lejdoskopisk" om dette landskab. Nogle buske har bær, nogle vokser i tætte jungler og giver redemuligheder. Der sprøjtes ikke med insektdræ-bende midler herude, hverken i de gamle haver eller på mark, eng og hede (men det sker en sjælden gang i et eller andet isoleret plantageområde). Følgen er, at der findes et insektliv på terrænet, som ellers er et sær-syn i dag - til gavn for mange fugle.

Der findes her i landet en institution, som benævnes Forsvarsministe-riets naturfredningsudvalg. Samme udvalg konkluderer i sin beretning 1974 om Borris skydeterræn: "Det foreslås, at områdets fredningsmæssige

værdi sikres ved en landskabsfredning, hvis nærmere indhold aftales mellem miljøministeriet og forsvarsministeriet. Det bør herunder overvejes at pålægge visse arealer nærmere driftsforanstaltninger med henblik på at bevare eller øge værdierne". En fredning af et område tager her i landet i mange tilfælde lang tid, undertiden 10 år eller mere. I dette særegne tilfælde fik et konsulentfirma i naturfrednings- og land- skabsspørgsmål overdraget opgaven at udarbejde en plejeplan efter oven- nævnte udvalgs nærmere anvisninger.

I 1983 forelå konsulentfirmaets oplæg til plejeplan, som tilgik udval- get, der returnerede planen med krav om visse ændringer. Plejeplanen er derefter af firmaet ajourført og foreligger september 1985, idet den i denne udformning skulle indholde den endelige plantekst for kommende pleje af Borris Hede. Planens forventede egentlige hovedresultat vil, kort udtrykt, være:

1. En næsten fordobling af det regelmæssigt plejede lyngareal.
2. En fortsat forøgelse og genskabelse af de for plante- og dyrelivet

så vigtige vådområder.

3. En styring af ådalslandskabets udvikling i retning af et plukhugst-drevet savannelandskab, så den totale tilgroning, som agerbrugets bortfald ellers uvægerligt vil udløse, kan undgås.

Disse tre ting vil hver for sig øge Borristerrænets naturværdier betragteligt. I kombination vil de mangedoble terrænets værdi som et i Danmark enestående fristed for dyre- og plantelivet.

Så vidt konsulentfirmaet. Der er al mulig grund til at ønske held og lykke med gennemførelsen. Til slut skal det siges, at den endelige fredningsbekendtgørelse foreligger endnu ikke 14.10.1987. Men den eksisterer som foreløbigt udkast og bruger stort set ovennævnte plejeplan (40 A4-sider). Den endelige dom over Borris Hede venter vi på.

Artsgennemgang

Lille lappedykker (*Tachybaptus ruficollis*)

Den lille lappedykker er en ret "sikker" fugl i Borris året rundt. I vinterhalvåret kan den - så længe Omme Å ikke er tillagt - ofte ses fra de fire broer, hyppigst på Ringvejen (Øst- og Vestbroen). Men - vær hurtig med kikkerten! Den lille dykker har det ligesom hin gamle filosofus, der hævdede, at den, som har levet ubemærket, har levet godt! Den lader sig ikke beskue ret længe ad gangen. Når isen dækker, har fuglen en fremragende evne til at finde vågerne ved styrt og stryg i vandløbene. Nogle trækker mod sydvest, men de fleste synes at blive i Danmark.

9.1.82 taltes 15 i Omme å ved Hoven. 12.1.87 fandt jeg fem livligt dykkende i en 15 m lang våge i Kirkeåen i Skjern. Februar 79 12 på Borristerrænet.

Den lille, hårdføre fugl er en af de allerførste på ynglestedet. 13.4.74 par ved Vestbro. 8.3.75 sås par i Hvollig, hvor trille hørtes. 25.4.75 par i Kouflod. 3.5.84 par i sø ved Engholm. 18.4.87 hørtes den i Kouflod.

Til held for fuglen er der i årenes løb etableret ikke så få opstemmede søer på terrænet, alle meget vellykkede, f.eks. Kouflod og Hvollig. Men også i naturlige søer som f.eks. ved Engholm og Vestbroen ruger den. Alle de nævnte vandflader kan beses fra vej. I de sidste 5 år har lille lappedykker haft fremgang. 6 à 7 par.

Gråstrubet lappedykker (*Podiceps griseigena*)

8.9.74 1 fugl set ved Vestbroen. Vides ikke at have ynglet nogensinde på terrænet. Der synes dog at være velegnede biotoper, f.eks. ved Vestbroen, ved Hvollig og i søerne ved Østbroen.

Sorthalset lappedykker (*Podiceps nigricollis*)

Indtil 11.6.84 var fuglen ukendt i Borris. Nævnte dato havde man under en DOF-ekskursion den glæde - tidlig formiddag med vindstille og klar sol - at se et par af sorthalset lappedykker ligge på Gårdmosedams store åbne vandflade. Flere rørkikkerter var i brug, og alle deltagere kunne identificere fuglene. Også her fulgte fuglen sin sædvane, nemlig at drage fordel af hættemågekoloniens beskyttelse. Der var i 84 50 par hættemåger og 10 par stormmåger, som havde rederne på en lav ø af græs- eller startuer. Fuglene nyder godt af en betydelig afstand til iagttagelsesstedet samt af en endnu længere afstand ud til vejen.

Navnet "Gårdmosedam" er det officielle navn for stedet. På det grønne turistkort er dette vådområde med én stor og to mindre søer ikke navngivet. Imidlertid bruger såvel de civile, som er beskæftiget på terrænet, som militæret den mere mundrappe betegnelse "Kvindly" for stedet. Hermed en forklaring på ordets ret usædvanlige oprindelse.

Søerne er oprindelig tørvegrave. Sidst blev der gravet tørv under krige 39-45. Også af kvindelige arbejdere. Der fandtes ikke en busk, langt mindre en bygning i flere km omkreds. Man krævede nu et "hus". Dette blev opført og fik navnet "Kvindly". Huset er væk, men navnet lever. Stedet kan kun besøges under behøring ledsagelse.

Fiskehejre (*Ardea cinerea*)

Det er påfaldende, at hejrerne ikke har slået sig ned som ynglefugle på Borris Hede. Flere af de mange granplantninger er efterhånden rigeligt høje, og ved åen og i de mange småsøer er der gode fourageringsmuligheder. Musvågen har været fast ynglefugl siden omkring 1965, og duehøgen i visse år. Men fiskehejrerne har altså foretrukket at bygge deres redekolonier i omegnens plantager, i ét tilfælde (Bølling-kolonien, som nu er borte) i træer, som var mindre end i de højeste Borrisplantager. Nogen vil måske tænke, at det skyldes skydningen. Duehøgen ynglede i 79 i et nedslagsområde og fik unger på vingerne. Men det går måske ikke at sammenligne eremitdyr og flokdyr. Ikke desto mindre er hejrerne så afgjort karakterfugle på Borristerrænet.

Vi finder dem herude på enhver årstid. Er vinteren nogenlunde mild, kan de træffes lige til februar, undertiden i en spredt flok på op til 100 fugle (20.12.80). I marts og april ses mest enkelte ungfugle, idet hejrens yngleperiode ligger meget tidligt, men allerede sidst i maj begynder de første fugle af årets kuld at vise sig, og fra juli fremover kan man næppe køre en tur ad militærets gode veje uden at se fiskehejrer, og allerbedst ved Østbroen på Ringvejen. Bliv i bilen for oprullede vinduer, og du vil med lidt held kunne se hejren fiske. Går man ud, flyver der snart en fugl op, og det er signal for resten til at følge efter, 2, 5, 10, aldrig på én gang som en flok ænder.

Andre gode muligheder er Hvollig, Kouflod - og Vestbroen som det næstbedste sted. Antallet synes at være gået lidt tilbage de sidste år. Maksimum i 87 var i skrivende stund (oktober) 50 ved Østbroen 11.9.87.

Silkehejre (*Egretta garzetta*)

Når man i en længere årrække færdes regelmæssigt på et så stort og varieret terræn som Borris Hede, falder der engang imellem en appelsin i turbanen i form af en sjælden fugl. 20.8.72 fløj en silkehejre op fra en dam ved egekrattet (Østbroen). Det hænder, at den lille, snehvide hejre, som yngler i Sydeuropa, aflægger besøg hos os eftersommer eller efterår. 18.7.79 så jeg to på Værnengene.

Rørdrum (*Botaurus stellaris*)

Ca. 1970 blev en fugl set mange gange gennem vinteren ved Torsbæk. Ca. 1972 blev en fugl set - og ofte hørt i juni under mærkning af rålam øst for Vestbroen.

Krikand (*Anas crecca*)

Borris Hede er med sine 18 småsøer, hvis vandflade overstiger en ha - foruden talrige mindre damme - den ideelle biotop for krikanden. Næsten alle søer er af den lavvandede hedemose-søtype, som netop krikanden sætter pris på. Kun syd for Omme å ved Brovej findes et mindre mergelområde, hvor der da også findes et par forholdsvis dybe søer, opstået ved mergelgravning.

Forår og sommer 87 fandt jeg krikandepar ved 7 søer. Som flg. af area-

lets størrelse og den begrænsede tid, der er til rådighed uden for militæraktiviteterne, nåede jeg kun at besøge mindre end 50% af mulighederne. Jeg finder det derfor rimeligt at regne med 10 par krikænder på området, hvilket er noget mere, end vi de senere år har satset på.

1960 blev der optalt ca. 40 par (af vildtbiologer, der kom "overalt", idet de mærkede rålam). 1971 nævner Donnerborg og Andersen max. 15 par.

Flg. søer kan så nogenlunde overskues fra vejen: Kouflod 1 km vest for Hvollig, Ørbækvej 150 m syd for Vistelhøj, Gravlvej øst for transformatorårnet, Østre Ringvej 100 m nord for Engholmvej (28.5.87 and med 10 ællinger) og Vestre Ringvej 1 km vest for Rabæk skole.

I træktiderne kan der ligge mange krikænder, navnlig i Omme å - undertiden i hundredvis. Ådalens længde inden for terrænets grænse er 8 km, men på grund af det stærkt slyngede løb og den høje vegetation med mange pilebuske er det helt uoverskueligt.

Nogle få data kan give et indtryk af, hvad man kan se: 12.2.72 krikænder hørtes Vestbro. 23.8.72 20 fugle i Kouflod. 23.9.72 25 ved Vestbro. 15.5.78 3 Kvindly. 6.2.82 5 Vestbro. 23.9.83 30 Kouflod. 18.5.84 3 andrikker Engholmsøen. 20.7.84 1 kuld flyvende Kouflod. 31.8.84 20 Vestbro. 15.3.86 30 i åen (is på alle søer).

Spidsand (Anas acuta)

28.5.78 et par spidsænder i Kvindly sammen med krik-, grå- og gravænder. De sås ikke senere og har utvivlsomt været strejfgæster.

Gråand (Anas platyrhynchos)

Almindelig ynglefugl. Ældste angivelse af antal ynglepar er fra 1960, hvor der blev optalt ca. 100 kuld under mærkning af rålam (Frydenlund). Ferdinand samt Donnerborg - Andersen er 1970 enige om 20 par; efter samråd med Frydenlund er jeg kommet til det resultat, at 25 par i 87 er et sandsynligt tal. Nogle af mine iagttagelser kan fortælle om de skiftende situationer i årets løb:

12.2.72 40 ved Vestbroen. Der lå mange flere i åen. 14.3.81 spredt flok af 4-500 ænder, mest gråænder, over den stærkt oversvømmede ådal. 15.3.86 150 over ådalen. Marts 83 var der en havørn ad. på terrænet. Det var typisk, at andeflokkene gik i luften, når ørnen vist sig. 28.5.78 and med ællinger i Engholmsøen. Maj 77 gravand med ællinger i Engholmsø-

en. Maj 77 gravand med ællinger forfølger gråand. 1.6.78 35 gråandriker i afsidesliggende småsøer mellem Vestbro og Hvolligbro. Nogle var ved at anlægge sommerdragt. 24.8.70 40 ved Vestbro. 23.9.72 15 ved Vestbro.

Gravand (*Tadorna tadorna*)

Den er en af de store fugle, som endnu lyser op i det danske forårslandskab. Flere gange er den fundet ynglende i rævegrave i Borris. Ofte findes spor af den i kunstgravene, og én gang er den fundet ynglende i en kunstgrav (Frydenlund).

16.4.77 14 gravænder Vestre bro. Juli 77 gravand med ællinger forfølger gråand. 15.5.78 et par i Kvindly. 28.5.78 et par i Kvindly, 1 par ved Vestbro, 2 par i Fuglemose viser territorialadfærd og en andrik viser territorialadfærd 1 km vest for Rabæk skole. 2.6.78 1 par i Kouflod. 8.6.80 to gravænder stod på den lille flåde, vi havde forankret nær Vestbroen (man tænkte på moseterner, men de kom aldrig). To gravænder svømmede i nærheden. 18.6 ligeså. 9.5.84 to hanner og en hun i Kouflod. 29.6.84 par med 11 ællinger i Kouflod. 14.6.86 1 par Kvindly. 18.4.87 2 par Kouflod. 8.6.87 gravand med 10 ællinger Kvindly.

Troldand (*Aythya fuligula*)

Ses jævnlig på terrænet, også i yngletiden, men yngel er endnu ikke fundet. Det skal bemærkes, at en hun med 4 flyvefærdige ællinger blev set 23.8.83 i Albæk mellem Skjern og Borris. Kuldet var blevet iagttaget i vandhullet (gammel arm af åen) hele sommeren.

Data: 13.4.74 par i Kouflod. 20.4.75 50 ved Vestbro. 15.5.78 17 Kvindly, overvejende hanner. 18.5.79 1 par, der stadig dykkede. 22.4.84 2 par i Kouflod, som blev liggende under iagttagelsen. Svømmede blot lidt nordpå. 9.5.84 1 par ved Kouflod. 20.7.84 1 hun i Kouflod. 19.4.87 1 par Kouflod og 2 par Hvollig. 28.5.87 2 hunner i Kouflod.

Hvinand (*Bucephala clangula*)

I vinterhalvåret ses ofte hvinænder i Borris, dog næppe i større tal. 14.3.81 sås 8 hvinænder over den stærkt oversvømmede Omme å-dal.

De sidste 3 notater er af særlig interesse. Som før nævnt kører vi et redekasseprogram i Borris og har da også et antal kasser for større hulrugere. To stk. er ophængt i træer, der luder ud over vandet, idet vi har hvinand i tankerne. 15.3.81 lå to hvinænder, begge hanner, i en af søerne. De fløj op, da jeg kom. Jeg satte mig i dækning. Efter et par minutter vendte en han tilbage og lagde sig på vandet. Den svømmede hen imod den nordlige ende af søen (bort fra mig), hvor kassen hang. Her svømmede den en halv time frem og tilbage foran kasse-træet, undertiden lige under træet med det runde, sorte hul på 3-4 m afstand. Sommetider rettede den sig op og baskede. Da jeg stilfærdigt gik min vej, lå den stadig på vandet. Jeg tog hjem med fryd i sinde. Men kassen forblev tom.

27.3.82 lettede et par hvinænder, han og hun, fra vandet foran kassen. De kom ikke tilbage. 21.5.82 var der stær i kassen.

Stor skallesluger (*Mergus merganser*) & Lille skallesluger (*Mergus albellus*)

Stor skallesluger er en almindelig vintergæst i ådalen. Den lille skallesluger mere sjælden.

12.2.72 lå der 4 hanner og 4 hunner af stor skallesluger ved Vestbroen. Februar 79 50 store og 1 lille skallesluger i Omme Å. 2.3.80 et par stor skallesluger ved Østbroen. 14.3.81 enkelte store skalleslugere og 15.3.86 3 store skalleslugere.

Grågås (*Anser anser*)

I årene 77-87 er der hvert år blevet set enkelte småflokke (5-10 stk., formodentlig familier) på terrænet.

2.9.87 blev 2 grågæs skudt i Sønderkov umiddelbart vest for Vestbroen (Frydenlund). 12.5.73 kl. 19 fløj en enlig grågås over Graulvej ved den store ask, 200 m nord for transformatorårnet. Den kom lavt vest-øst og lod sin stemme høre.

Knopsvane (Cygnus olor)

Antallet af ynglepar varierer fra 1 til 4. Redestederne ligger temmelig fast: Ved Vestbroen enten øst for eller nordvest for broen. I begge tilfælde kan rugefuglen ses fra vejen. Ved nogle småsøer mellem Vestbro og Hvollig, afsides beliggende, kan rugefugle ikke ses fra vejen. Ved egekratsøen nordvest for Østbro, som heller ikke kan ses fra vejen. Ved egekratsøen sydøst for Østbro, altid på en ø midt i søen, synlig fra vejen.

Nogle data: 13.4.73 parring ved Vestbro. 14.7.74 par ved Vestbro med unger, heraf én hvid ("polak"). 28.5.78 rugende ved Vestbro, 1.6 var der unger. 28.5.78 rugende egekratsøen nordvest for Østbro. 1.6.78 par med unger mellem Vestbro og Hvollig. 4.6.78 par med unger i egekratsøen sydøst for Østbro, altså 4 par i 1978.

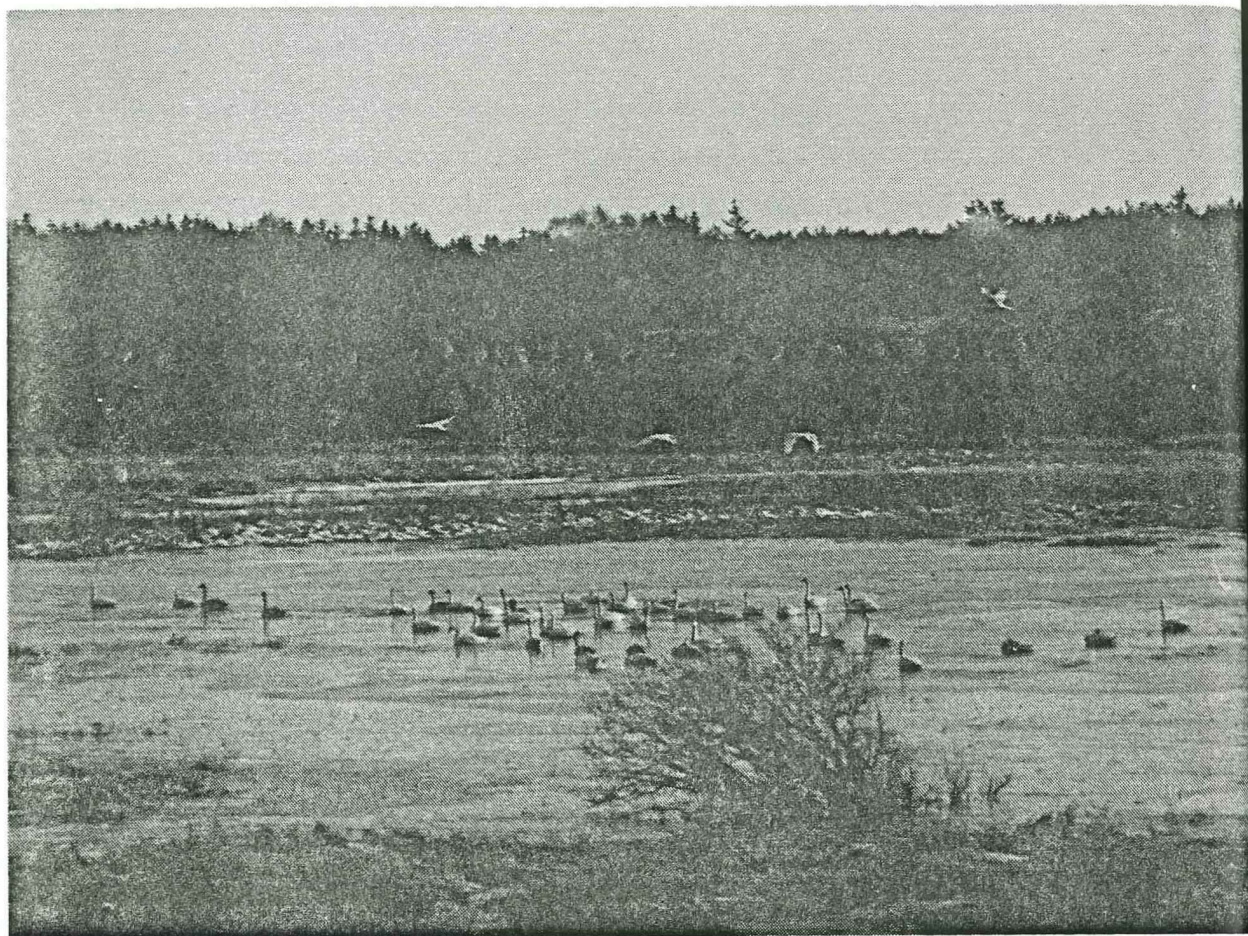
20.12.80 3 knopsvaner sammen med 123 sangsvaner ved Vestre Ringvej omkring en stor regnvandssø på marken 100 m vest for terrængrænsen. 29.6.84 par ved Vestbro med 5 unger, 4 hvide og én grå. 14.6.86 rugende knopsvane ved Vestbro. 28.5.87 par ved egekrattet. Der sås ingen unger i 87 på terrænet.

Sangsvane (Cygnus cygnus)

I vinterhalvåret kommer sangsvanerne til Borris, hvor de både i søerne og åen finder rigelig vegetation, hvilket de ikke kan finde ude i Ringkøbing Fjord i dag. Som det fremgår af iagttagelserne, sker det også i Borris, at de går på land for at grasse. De har åbenbart været i stand til at ændre deres spisevaner, efterhånden som forurening mere eller mindre ødelagde undervandsvegetationen mange steder. Denne ændring synes at være sket i årene 60-75. For mig var det i alt fald overraskende at se 5 sangsvaner gå og grasse på en eng ved Ho Bugt 31.3.73. I dag er det, som det fremgår af årsrapporterne i "Sandeviften" et almindeligt syn adskillige steder i Vestjylland.

Det er karakteristisk, at pibesvanerne ikke ses i Borris. De kommer ude fra fjorden, men vil ikke længere ind i landet end til Albæk-engene, hvor ådalen endnu er meget bred. Pibesvanen kommer fra den træløse tundra, mens sangsvanen hører hjemme i nåleskovsregionen.

Nogle data: 23.12.72 7 i Hvolligsøen. 25.12.72 høres fra Omme å, antal uvist. 12.1.76 6 over Omme å. 20.2.77 35, heraf 6 grå ungfugle nær Vestbroen. 27.11.77 20 ved Vestbroen. 11.3.78 11 i Omme å, 14 i luften.

Sangsvaner om vinteren i Omme å-dalen (Stig Sund foto)

20.12.80 123 sammen med 3 knopsvaner ved en regnvandssø på marken ved Vestre Ringvej. 14.3.81 10 fløj vestfra ind over den oversvømmede Omme å-dal. 30.12.83 32, heraf 3 grå ungfugle, på stubmark sydvest for Vestre Ringvej. 2.12.64 6 i Hvolligsøen, høres flere steder. Forår 84 180 på Borris Hede (Tage Madsen).

Fiskeørn (Pandion haliaetus)

Ses i maj-juni og august-september på træk. På et passende sted ved å-dalen gjorde vi sommer 73 et forsøg. Jeg kappede toppen (diameter på 13 cm) af en høj gran, hvorpå vi opbyggede en rede af grene i passende format. Senere har egern brugt reden som ædeplads, hejrerne som hvileplads, men fiskeørnen er udeblevet. Det er velkendt, at man i flere lande (Nordamerika, Sverige) har succes med kunstige reder til fiskeørnen.

Data: 29.5.71 med fisk i trætop Ørbækvej. Fløj med fisk i højre fanger 23.8.72 fiskeørn ved Sortekro. 5.5.73 kom nordfra langs Hvolligvej med

fisk i højre fanger. Satte sig på "telefonpælen" og åd. 1.9.74 sås to fiskeørne på terrænet. En time før havde jeg 2 km nordøst for terrængrænsen set én gøre nedslag i Skjern å fra 30 m højde med et vældigt plask, der sprøjtede op over brinkerne. Den kom op med fisken (30 cm) og fløj mod nordvest. Een fiskeørn set 28.8, 7.9, 13.9, 14.9.75 og 14.4.78. 28.6.78 havde vildtbiologerne under mærkning af rålam flere gange set to slå ned i Omme å med succes. Een set 12.7, 15.7, 17.9.78 og 5.7.81. 8.6.82 1 over nordlige egekrat med fisk i fangerne. 21.9.84 fiskeørn på udgået træ i Hvolligsøen (sad der også dagen før). Begge tilfælde kl. 17. 16.5.85 1 siddende på pæl ved Nordre Ringvej med stor guldfisk, 6 m fra bilen. 1 à 2 km nordøst for stedet (udenfor terrænet) er en stor sø (brunkulsgrav) med en righoldig bestand af guldfisk. I august 87 er der iagttaget flere fiskeørne.

Havørn (*Haliaetus albicilla*)

Mens havørnen nogenlunde regelmæssigt er gæst langs vestkysten i vinterhalvåret, er det ikke så almindeligt at se den herinde ca. 20 km fra fjorden. Det er overvejende yngre fugle med mørk hale, der gæster Danmark, men den fugl, som opholdt sig på Borristerrænet en periode i eftervinteren 83 og 85, var hvidhalet. Det har ret sandsynligt været den samme. Der vides intet om havørn i Borris før 83.

Data: 26.2.83 sås den første gang, 12.3.83 var vejret klart og stille, ørnen kredsede som en musvåge over ådalen - sås også 18., 19. og 23.3.83. 9.3.85: Til stort held for DOF-ekskursionen lod havørnen sig se tre gange under turen, sidste gang flyvende langs med bilkortegen på Hældgårdsvej, lavt og mod kørselsretningen 50-60 m fra iagttagerne. Vedr. bilornitologi i en sådan situation: Pas på afstanden til den forankørende !! Det var nær gået galt!

Slangeørn (*Circaetus gallicus*)

Den sjældne gæst blev set på Borristerrænet medio juni ca. 75. Skovfoged Frydenlund og en ledsagende gæst, en vildtbiolog fra Kalø, så fuglen siddende på en ret lav gren. De var enige om, at alle karakteristika stemte med slangeørn, bl.a. det ugleglignende hoved. Da fuglen fløj, så de den i øvrigt slå ned og komme op med en hugorm i fangerne (der er ikke snog på terrænet). Kort efter begivenheden mødte de en tredje fuglekyndig, som uopfordret fortalte, at han lige havde set en slangeørn.

Fjeldvåge (*Buteo lagopus*)

Ses hyppigt i vinterhalvåret. De første fugle viser sig i september. Hvis der ikke nævnes andet ved nedenstående datoer, er der tale om én fugl.

1.-16.9.84 en meget lys fugl i støt, høj flugt nord-syd, medio oktober 87 3 der i længere tid holdt sig op mod stormen fra vest over ådalen, 27.11 musede længe som en tårnfalk, 8.12.73, 25.12.74, 29.12.72, 2.1.74, 2.1.79, 12.2.72, 12.3.83, 15.3.86 2 fugle, 25.3.83, 11.4.80 og 18.4.87. I løbet af april trækker de nordpå.

Almindelig musvåge (*Buteo buteo*)

Tal foreligger fra Ferdinand 1969: 3 par. Donnerborg og Andersen 70: 3 par. Bestanden er gået frem til 4 à 5 par i 87. Nogle trækker vel bort, men musvåger er der året rundt i Borris.

November-februar er der kun 4 iagttagelser: 21.11.75, 11.1.76 2 musvåger, 12.2.72 og 19.2.84 5 musvåger (Tage Madsen). Fra april er der mange iagttagelser. På stille solskinsdage kredser både de lokale og trækkende fugle over terrænet. Højeste tal er 8, set 4.4.83 (Tage Madsen). Vi er jo nu engang i Vestjylland. I Østdanmark er det som bekendt helt andre tal, der opereres med. Sommeren igennem kan man næppe komme på terrænet uden at se én eller flere musvåger. De er ikke så tilbøjelige til at muse som fjeldvågen, men 9.6.74 var der dog en, som længe dyrkede kunsten. Det er måske en individuel tilbøjelighed.

I 86 var der 4 kuld, alle små, 1-2 unger i hver rede (Frydenlund). I 87 i én af rederne 3 æg i maj og 3 unger i juni.

Spurvehøg (*Accipiter nisus*)

Det er karakteristisk, at der ikke foreligger meldinger om yngel eller så og så mange par på terrænet fra nogen af forfatterne. Selv har jeg aldrig fundet spurvehøgens rede på Borris "Hede". Når det er muligt at få adgang til heden i maj-juli, har jeg i reglen nok at gøre med kassekontrollen.

Fuglen ynder at gemme sin rede bort i en grantykning. Og på en sådan biotop kan man sidst i juni eller i juli være heldig at høre ungernes skrig efter føde. Skovfoged Frydenlund fortæller, at der plejer at være et kuld hvert år ved hans gård Engholm. Også en anden lokalitet i det østlige benyttes af og til.

I 83 vurderede jeg bestanden til 1 à 2 par. Ud fra ovenstående sparsomme oplysninger sammenholdt med den overflod af velegnede lokaliteter, der findes, samt de rigelige fourageringsmuligheder turde et bud på 2-3 par være rimeligt.

Data: 16.7.78 spurvehøg han med fangst Hældgårdsvej. 25.5.79 1 spurvehøg. 5.7.81 sås en spurvehøg tage en stær ud af en flok, hvorefter den satte sig i græsset og åd. 12.3.83 sås en spurvehøg ved Hvollig bro komme "glidende" 50 cm over jorden.

Duehøg (*Accipiter gentilis*)

Yngler med ét par på terrænet, men ikke hvert år. Der foreligger tal fra Ferdinand 69: 1 par samt Donnerborg og Andersen 70: 1 par.

Data: 26.7.79 skreg og sås to nylig udfløjne unger i en af plantagerne. Reden var lige i nærheden. Tre skeletdele af fugle (drosler formodentlig, bærtræk i nærheden) fandtes. 28.7.79 sås og hørtes de unge duehøge smst. Skelet af en fasankylling fandtes. 23.9.83 duehøg ved Hældgårdsvej. 7.5.84 duehøg over Kouflod. 18.5.84 duehøg over Ringvejen ved Engholm. 24.5.87 duehøg over nordvestre del af terrænet.

Blå kærhøg (*Circus cyaneus*)

Som man kunne vente, ses fuglen langt hyppigere end hedehegen.

Data: 28.7.79 han af blå kærhøg ved Hvolligvej, fuldt udfarvet, sås fra bilen på 200 m, først siddende på en tue med den rent hvide underside vendt mod vest, derefter flyvende. Oversomrende?? 21.1.75 han. 29.12.75 2 hunner eller ungfugle. 30.12.71 han. 15.3.73 2 hunner eller ungfugle. 17.3.74 han. 31.3.84 han og hun, adskilte. 18.4.87 han sås to gange, måske samme fugl. Anden gang fløj den op fra vejkant på 5 m afstand, set fra bil. 25.4.75 1 han.

Hedeheg (*Circus pygargus*)

Der har næppe været tale om yngel de sidste 20 år. Donnerborg og Andersen har 3 ældre meldinger: Sandsynligvis ynglende 1955 (1-2 par) og 1 par i 1963-64. 2.7.67 endvidere set et par.

Mine data: 2.5.71 hun af hedeheg. 11.4.79 han vest for Hvolligvej. 18.4.87 han vest for Hvolligvej.

Rørhøg (*Circus aeruginosus*)

Som det fremgår af nedenstående data, kunne der være grund til at imødegåse rørhøgen som ynglefugl i Borris. Når det netop er hunnen, som hyppigst er set maj og juni, tyder det dog ikke på yngel, da hun som bekendt i denne periode er optaget af rugning og fodring, mens jagten påhviler hannen. De to iagttagelser af par i luften er også netop fra begyndelsen af rugetiden. Det sikre billede af den stadig jagtende han mangler. Man har nævnt at kanonskydningen måske undertiden er for voldsom. Hertil kan siges, at

duehøgen dog fik sine unger på vingerne, skønt reden var i et nedslagsområde. Den vestligste del af ådalen er vel den sandsynligste mulighed for rørhøgen, og her er der ikke nedslagsområde.

Data: 30.6.78 rørhøg hun ved Vestbro. 18.5.79 rørhøg over Kvindly, forfulgt af to regnspover. Et par timer senere sås et par rørhøge kredse sammen over Foldagervej. Parret var samtidig blevet iagttaget af andre på terrænet. 12.7.80 hun på fangstflugt mellem Vestbro og Hvollig. 18.5.86 hun ses flyve i lav fangstflugt fra Kouflod østpå over Omme Ådalen. 14.6.86 hun jagede ved Vestbroen. 29.5.87 1 par over ådalen, 1 à 2 km mellem dem.

Vandrefalk (Falco peregrinus)

Jeg har aldrig set den i Borris, men skal gengive skovfoged Frydenlunds beretning fra ca. 1960. I efterårstræktiden havde en vandrefalk slået sig ned ved Kvindly. Den sad gerne og fordøjede på en tue mellem Galgen og Kvindly, og flere gange gik man til stedet fra Nordre Ringvej, én gang et helt selskab. I september-oktober ligger der i reglen krikænder i Kvindly. Når falken lettete, var der altid nogle af ænderne, der gjorde ligeså, hvilket var meget uklogt af dem. På kort tid havde falken slået en af dem og fløj til et sikkert spisested med den. Krikænder er der stadig en del af, men vandrefalken er nu blevet en endnu større sjældenhed. Måtte læseren have heldet med sig.

Lærkefalk (Falco subbuteo)

Ses på terrænet, men sjældent. 18.5.79 lettete en fugl fra en gammel have på 100 m afstand. Reflekstanken var: Mursejler!! Det har sandsynligvis været en lærkefalk. Det kedelige er, at fuglen ses så sjældent, at det er svært at opnå den sikre opfattelse af flugt og form - når den er langt ude. Nu bør det også siges, at fuglen i dette tilfælde fløj fra træer på højre vejside - over vejen - og blev borte bag træerne til venstre. Kun synlig 1 à 2 sekunder.

Derimod var lærkefalken 5.6.81 en sand fryd for øjet. Forud var gået en varmeperiode, som bevirkede en kraftig udvikling af de små, brune guldsmede. Jeg iagttog fuglen sammen med DN's lokalkomité ca. et kvarter på ned til 15 m afstand, over dammen ved den sydlige ende af Ørbækvej, hvor den fløj frem og tilbage og fangede guldsmede. Det var en ad. han. Alle karakterer sås tydeligt.